

EN RUNDVANDRING GENOM

Wira Bruk

En guide att ta med på upptäcktsfärd genom bruksmiljön

Text: Lars Edberg

Texten är främst tänkt att var guide till miljön när man vandrar genom den på plats. Gör en utskrift och bege Er på upptäcktsfärd, Wira bruk har en spännande historia att berätta!

Övre fallet

Vi börjar vår vandring på den plats där Wira Bruks historia började någon gång omkring 1630. Här byggde då Claes Fleming sin första klingsmedja, och det är mycket troligt att den vinkelbyggda muren framför oss just är resterna av den smedjan. Bortom muren i kanten av ån syns ännu den väldiga stensatta ränna där vattenhjulen var placerade. De drev de stora hamrarna. Denna smedja revs i början av 1800-talet. Senare byggdes på den gamla grundmuren en vattenkvarn, som stod kvar till 1920-talet. Ett fragment av en stor kvarnsten framför muren påminner oss om den tiden.

På holmen mitt i ån syns också en grundmur. Där stod till omkring 1870 ett sliphus med vattenhjulsdrevena slipstenar och polerskiva. Ett annat, äldre sliphus har legat på andra sidan ån och något nedanför. På dess grundmurar vilar nu en vedbod med plåttak. Det är över huvudtaget vanligt i Wiras bebyggelsehistoria att man har återanvänt grunderna efter rivna eller nedbrunna verkstäder.

Den rödstrukna, timrade kaffestugan, som syns på andra sidan ån, är från 1800-talet och har tidigare fungerat som tvättstuga och bryggghus. Tidigare låg på samma plats en äldre kvarn. Troligen har kvarnen funnits i Wira före smedjorna.

Förutom de nu nämnda byggnaderna låg på 1700-talet på denna sida av fallet ytterligare fyra verkstäder, en ovanför den plats där vi står och tre tätt intill varandra strax nedanför. Här har alltså varit liv och rörelse en gång i tiden. Men ska vi få en riktig bild av hur det var, måste vi använda vår fantasi och tänka oss in i följande: Den smala gångbro, som syns snett upp till höger, var då en bred landsvägsbro, där man kunde köra med häst och vagn. Bron var utrustad med en lång rad dammluckor med vars hjälp vattnet kunde släppas på eller stängas av. Ovanför bron utbredde sig en stor damm, nu till större delen igenfylld. Med hjälp av trärännor leddes vattnet till de verkstäder som behövde vattenkraft. Fundamenten till rännorna syns ännu som stenhögar i räta linjer upp mot bron.

Krog och värdshus

Om vi fortsätter vägen nedåt, har vi snart på höger sida något som ser ut som ett stort buskage, men som vid närmare betraktande visar sig vara en husgrund med en källare som vetter mot åsidan. Wira hade ännu på 1800-talet två utskänkingsställen. Detta är platsen för det enklare av dessa, krogen "Sjunkundan". Den hade som extra förlustelse en kägelbana nere vid åkanten. På andra sidan ån i Tingshuset - huset med tornet - låg det något finare värdshuset, där också resande kunde få husrum.

Nedre fallet

Fleming ägde från början endast den övre delen av Wira. Gränsen mellan Flemings Mälby och Bååts Östanå gick rakt över ån, ungefär vid Tingshuset. Den första smedjan byggdes därför, som vi har sett, vid det övre fallet. Efter ett tiotal år var emellertid all tillgänglig mark och vattenkraft utnyttjad där. För att kunna utvidga bruksrörelsen gjorde Fleming då ett markbyte med ägaren till Östanå och kunde på så sätt utnyttja också det nedre fallet, där vi nu står. Här anlades då den bruksdamm, som vi ännu ser ovanför bron. Här har också några av dammluckorna återuppbyggts.

Om vi nu vänder ryggen åt dammen, ser vi framför oss de tre smedjor som ännu finns kvar, från höger räknat: Stora smedjan, Lilla smedjan och den moderna smedja, som byggts på en gammal sliphusgrund, och där dagens mer turistbetonade Wirasmide framställs. Som synes har trärännan till Lilla smedjan restaurerats. Den slutar i en liten utbyggnad, där två vattenhjul också har återställts i sitt forna skick. När det gäller Stora smedjan saknas tyvärr både rännor och vattenhjul, men man kan ännu tydligt se var den breda trärännan vilat, liksom var vattenhjulen haft sin plats i stenrännan längre ned.

Stora smedjan

Vi tar oss försiktigt nedför stentrappan på långsidan (Det finns också en lättare väg in från gaveln!). När ögonen vant sig vid dunklet kan vi börja se oss omkring. Vi befinner oss i den äldsta av de två bevarade smedjorna. Den är visserligen byggd så sent som på 1790-talet, men uppfördes då på grunden efter en äldre, nedbrunnen smedja, som förmodligen såg precis likadan ut. Vi har med andra ord framför oss en arbetsmiljö sådan den sett ut under fyra sekel! Faktum är att i den här smedjan arbetades det ända in på 1920-talet och efter samma metoder som på 1600-talet.

Smedjans hjärtpunkt är de två s k knipphamrarna, som ligger rakt fram från ingången. De drevs av var sitt vattenhjul i stenrännan utanför väggen. När hjulet och därmed hjulstocken med sin kuggkrans gick runt, vägdes hammaren upp och föll sedan ned av sin egen tyngd. Farten på hammaren kunde regleras med den hävstång som syns vid sidan. Den slutade i en lucka i vattenrännan. Luckan kunde på så sätt höjas och sänkas och ge mer eller mindre vatten till hjulet. Vid knipphamrarna skedde grovsmidet. Där bultades glödande järn och stål samman och formades till ett "ämne", d v s början till en värjklinga, en lie eller en yxa. Detta var ett precisionsarbete och utfördes av mästaren. Det var en svårlärd konst att med den stora vattendrivna hammaren forma t ex ett lieämne så att det dyra och hårda eggstålet kom att ligga i en smal rand längs liens egg, medan resten av ämnet kom att bestå av det mjukare och billigare järnet!

Lien, klingan eller yxan smiddes sedan färdig vid städet, som stod framför härden, ugnen. Då fick oftast gesällen rycka in. Tyvärr är så gott som alla de ursprungliga städen borta. Däremot finns de flesta bälgarna i behåll. Här finns såväl läder- som träbälgar. Det hörde till lärlingens uppgifter att med hjälp av bälgen pumpa in syre i elden så att man fick en tillräcklig hetta. Elva härdar finns bevarade i smedjan. En tolfte har funnits i det sydvästra hörnet. Den rasade dock ned tillsammans med sin skorsten redan på 1930-talet. Tolv hårdplatser innebar tolv mästare med gesäller, lärningar,

kolpojkar o s v. Omkring 40 personer har alltså arbetat i den här smedjan när den utnyttjades helt.

Smedjan var naturligtvis en fruktansvärt osund arbetsplats, särskilt på vintern, när man kanske måste ge sig ut i hjulhuset och hacka bort isen för att få hjulen att gå runt. Framför härden var det varmt och gott om magen men kallt och dragigt om ryggen. Reumatism var därför en av de vanligaste yrkessjukdomarna. Hörselskador var en annan på grund av det ständiga slamret och oväsandet. Man kan lätt sätta sig in i hur det kunde vara när båda knipphammarna dånade och samtidigt hammarslagen ekade från tolv städ och tolv bälgar gnisslade Och kved! Många äldre smeder drabbades också av blindhet. Ögonen tålde inte att ständigt se in i den flammande elden i härden.

Här hvilar Cavalieren Gösta Berling
afsatt präst anklagad
för att harva dödadt allt livad han
älskat högst på
Jorden

Så står det på en "gravsten" som har en framträdande plats i Stora smedjan. 1923 regisserade Mauritz Stiller stumfilmsversionen av Gösta Berlings Saga med bl a Lars Hansson, Gerda Lundeqvist och Greta Garbo i rollerna. Julnatten i smedjan liksom ett par andra scener spelades då in här. Slutligen bör vi kanske ägna någon uppmärksamhet åt det förnämliga exempel på tidig kraftöverföring, som syns under taket. Med hjälp av denna "stånggång" drev det ena vattenhjulet den stora träbälgen vid "Storhärden". Här gick det nämligen åt stora mängder syre för att få ordentlig fart på elden. Storhärden användes bl a för återanvändning av järnskrot, som här smältes samman in till smidbart järn igen. Särskilt vid liesmide ansågs detta skrotjärn vara bättre än det vanliga stångjärnet.

Lilla smedjan

Vi går ut genom Storsmedjans gavelörr och sedan till vänster. Här ligger Lilla smedjan eller Dahlgrenssmedjan. När restaureringen av Wira började 1964, var ett av målen att sätta denna smedja i funktionsdugligt skick, vad gällde hammarverk, vattenhjul och ränna. Här kan man nu studera hur en knipphammare fungerar. Det hela underlättas också av att man samtidigt genom fönstret ser trärännan och bron med dammluckorna. Den intresserade kan också i detalj studera hur det med hävstången gick till att reglera farten på hammaren. Denna smedja byggdes omkring 1850 av smedsmästaren Carl Adolf Dahlgren, och här har endast smeder av släkten Dahlgren arbetat. Det var också i den här smedjan som den siste Wirasmeden John Dahlgren ensam arbetade i 20 år. Han var sonson till Carl Adolf. Här tillverkades också de sista Wiravärjoma. John Dahlgren tog nämligen upp klingsmidet igen och gjorde åren 1916 - 1947 sammanlagt 76 kopior av 1685 års manskapsvärja för infanterist. Här slutade alltså en drygt 300-årig smidestradition vid Wira, när John Dahlgren dog 1948.

Bruksgården

Vi vandrar bruksgatan uppför och är snart på Bruksgården, brukets administrativa och ekonomiska centrum, för att uttrycka sig högtidligt. Här befinner vi oss mitt i en genuin 1700talsmiljö, som domineras av Tingshuset, sannolikt Wiras äldsta byggnad men ombyggt i flera omgångar. Huset kallas i äldre handlingar "Gamla bruksbyggningen" och har anor åtminstone från 1700-talets början. I det åttkantiga tornet hänger den klocka som förr ringt till arbete och vila för smederna. I dag ringer man i klockan en gång om året på Annandag midsommar då det hålls friluftsgudstjänst i Wira. Som tidigare nämnts har här bl a bedrivits värdshusrörelse. I slutet av 1700-talet företogs en genomgripande ombyggnad, och den östra halvan inreddes då

till tingslokal. Här hölls sedan ting med Åkers skeppslag från 1798 till 1906 då Haga tingshus utanför Stockholm stod färdigt. Det är också här som enligt traditionen kortspelet Wira uppfanns i början av 1800-talet. Mer om detta kan Du få veta i museet. De gamla tingslokalerna arrenderas i dag av kaffestugan och används när man behöver plats för större sällskap. Resten av huset består av privatbostäder. Mitt emot Tingshuset ligger Inspektorsbostaden. Den byggdes åren 1792-1793. Som namnet antyder bodde här bruksinspektorn. Bruksägaren själv bodde aldrig i Wira och då behövdes det någon som i hans ställe skötte ruljangsen. Huset inrymmer i våra dagar en konstsmidesbutik.

Åldermansstugan

Längre ner vid bruksgatan och i rät vinkel mot Tingshuset och Inspektorsbostaden ligger Åldermansstugan, där Wira Museum numera är inrymt. Huset är från 1700-talets mitt och är i stort sett i ursprungligt skick. Bottenvåningens fönster har dock varit lägre och bredare, ungefär som övervåningens.

I bottenvåningen finns ett stort kök och en kammare. Köket har kvar den stora öppna spisen med gjutjärnshäll och bakugn. Mellan dörrarna syns en målad solros som kom fram vid restaureringen 1964. Här visar museet Wiras äldre historia från 1600- och 1700-talen. Utställningen är ordnad i fyra huvudgrupper: Hur det började, Vapensmide, Ståletsning och Skråväsen. I bottenvåningens kammare brukar varje år ordnas en liten specialutställning kring något tema.

I trappuppgången visas främst diverse smidesredskap från smedjorna, medan övervåningen vill ge en bild av det mer fredliga Wirasmidet under 1800- och 1900-talen. Här dominerar förstås yx- och liesmidet, men även olika typer av knivar har fått en framträdande plats. En särskild monter upptar föremål som har att göra med kortspelet Wira.

Huset har möjligen i äldre tider varit bostad åt åldermannen i klingsmedsämberet. Därav benämningen Åldermansstugan. I så fall torde ämbetets kvartalssammankomster ha ägt rum i övervåningens stora sal med dess vackra tredingstak. Vi kanske kan avsluta vår Wira-vandring med att i fantasin frammana de gamla klingsmedsmästarna sittande runt ett stort bord med åldermannen vid ena kortsidan och med skråsilvret uppdukad. Mitt på bordet tronar skråkistan med uppslaget lock och de fladdrande

talgljusen återspeglas i de små munblåsta fönsterrutorna, som skimrar i olika färger ...
Ja, här är vår lilla rundvandring slut. Men för den skull behöver inte nödvändigtvis ditt
Wirabesök vara slut. Wira är en plats som man ska njuta långsamt av. Då lägger sig
själen till ro, så att säga. Så om vädret är lämpligt och du har tid - flanera runt lite! Det
finns säkert mer att titta på. Eller sätt dig ner vid ån en stund och slappna av.

Ha det så skönt!